

СВОЄРІДНІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ ЯВИЩ У СТАВЛЕННІ ДО СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ДИТИНИ В ЕТНОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

PECULIARITIES OF SOCIAL PHENOMENA IN RELATION TO THE EASTERN SLAVIC CHILDREN IN ETHNOGRAPHICAL SOURCES OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

УДК 37 (09)

Окольніча Т.В.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки
та освітнього менеджменту
Центральноукраїнського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

На основі аналізу етнографічних джерел розкрито особливості східнослов'янської народної педагогіки у ставленні до дитини. Визначено, що основна функція східнослов'янської сім'ї – це продовження роду. З'ясовано ставлення народної педагогіки до багатодітності. Розкрито сприйняття суспільством психічно та фізично хворих дітей.

Ключові слова: східні слов'яни, народна педагогіка, етнографічні пам'ятки, сімейне виховання, східнослов'янська дитина.

На основании анализа этнографических источников раскрыты особенности восточнославянской народной педагогики по отношению к ребенку. Обозначено, что основная функция восточнославянской семьи – это продолжение рода. Выяснено отношение народной педагогики к многодетности. Рас-

крыто восприятие обществом психически и физически больных детей.

Ключевые слова: восточные славяне, народная педагогика, этнографические источники, семейное воспитание, восточнославянский ребенок.

On the basis of the analysis of ethnographic sources, the features of Eastern Slavic folk pedagogy in relation to the child have been revealed. It has been determined that the main function of the Eastern Slavic family is the continuation of the genus. The attitude of folk pedagogy to large families has been analyzed. The perception of society by mentally and physically ill children has been revealed.

Key words: the Eastern Slavs, folk pedagogy, ethnographic sights, family education, Eastern Slavic child.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлена зростаючим інтересом суспільства до відродження й розвитку окремих складників дитячої субкультури. Саме з дитинством пов'язані інтенсивні процеси виховання та соціалізації індивіда. З огляду на це історико-педагогічні дослідження мають адекватно відповідати на нагальні суспільні запити, що стосуються вивчення наявних у традиційній культурі східнослов'янських народів підходів до виховання, соціальної інтеграції підростаючого покоління тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З кінця 90-х років XX століття у деяких підручниках з історії педагогіки звертається увага на історію виховання східнослов'янських народів. Серед таких наукових публікацій слід назвати підручник О. Любара, М. Стельмаховича, Д. Федоренка «Історія української педагогіки» (1999) [10].

Серед праць в галузі дитинознавства, а саме висвітлення його етнопедагогічних та етнопсихологічних аспектів, слід зазначити наукові розвідки Н. Побірченко «Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.)» [12]. Досліджуючи народну педагогіку як етноформуєчий чинник, значну увагу приділяє дитині в етнопедагогічних традиціях українського народу кінця XIX – початку XX століття Н. Жмуд [6].

У докторській дисертації О. Радул «Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян VI – XIII ст. (у пам'ятках і текстах)» [13] на підставі аналізу археологічних, етнографічних, фольклорних джерел аналізуються особливості

виховання дітей давніх східних слов'ян на різних вікових етапах їх життя.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Водночас у вітчизняній історико-педагогічній науці існує необхідність вивчення питання ставлення до малих дітей як початкової ланки у статево-віковій структурі східнослов'янського народу, що є ключовим для розуміння механізмів функціонування східнослов'янської педагогічної культури загалом. Поза увагою істориків педагогіки залишалося використання системи магічних звичаєво-обрядових практик у вихованні дитини-немовляти. Існує також потреба переосмислення досвіду традиційних етнопедагогічних принципів, характерних для педагогіки східнослов'янських народів, з огляду на сучасні підходи до розгляду цих питань.

Мета статті – на основі етнографічних джерел XIX – початку XX століття виявити особливості ставлення до дитини в народній педагогіці східнослов'янського суспільства.

Виклад основного матеріалу. У народній педагогіці важливе значення надавалося функції продовження роду. У східнослов'янського народу існувало переконання, що кожна сім'я повинна мати дітей: «А як не росте й одна дитина, то на старості трудна година» [15, с. 341]. Про важливе значення функції продовження роду свідчать, зокрема, весільні побажання: «Бодай на вас добра година та грошей торбина, а до того дитвори сотні півтори», «Скільки у стелі дощок, щоб у тебе було стільки діточок», «Скільки в лісі пеньків, щоб у тебе було стільки синків» [15, с. 345].

Про щастя мати дітей ідеться у низці східнослов'янських народних прислів'їв та приказок: «Діти – то Божа роса», «Малі діточки – ясні зірочки: і світять, і радують у темну ніченьку» [7, с. 155], «Діти – найбільша радість у світі», «Хата з дітьми – базар, а без дітей – пуста» [3, с. 80]. Бажаючи комусь добра, українці згадували дітей: «Година вам щаслива! Щоб ви бачили сонце, світ і дітей перед собою». Така ж думка простежується і в етнопедагогіці інших східнослов'янських народів: «Без гілок – не дерево, без дітей – не сім'я», «Де діти – там і радість» (росіяни), «Діти – основа щастя», «З дітьми багато клопоту, та без них – і світ немилий» (білоруси) [5, с. 69].

У східнослов'янській педагогіці регулювання дітонародження майже не існувало, тому для східнослов'янської сім'ї до ХХ століття була характерною багатодітність. В етнографічних джерелах серед типових причин, що диктували необхідність багатодітності, виокремлюються висока загальна смертність, незначна тривалість людського життя. Східнослов'янська народна педагогіка схвально ставилася до багатодітності, що добре видно на прикладі побажань: «Мати дітей повну хату», «Мати дітей копицю», «Скільки в стелі дощок, щоб було стільки дочок», «Скільки в лісі пеньків, щоб було стільки синків», «Гоп-гоп, щоб до року живіт лоп» [16], а також приказок і прислів'їв: «Один син – не син, два сини – пів сина, три сини – ото тільки син», «Де одинець – хазяйству кінець, а де сім – щастя всім», «У нього дочок сім, то й щастя всім» [16], «Як грибочки ростить, діточки!», «Сім синів годую, всім щастя готую», «Сім дочок – свій таночок». Білоруси говорили: «Багатодітні батьки рід людський тримають» [5, с. 45]. Сім'ю з однією дитиною називали кособокою, пояснюючи це тим, що одна дитина не вважається продовжувачем роду [5, с. 123]. Народна педагогіка з доброзичливим гумором ставилася до багатодітних сімей: «Діток повний куток» [5, с. 124].

Слід зазначити, що ставлення до багатодітності мало й інші прояви. Так, З. Болтарович стверджувала побутування в Україні навіть на початку ХХ століття думки, що батько більше дорожить конем, ніж дитиною [1, с. 16–17]. За спостереженням Г. Коноваленка, смерть дитини не є такою важливою, як смерть дорослої людини, особливо коли це чоловік і батько [9, с. 146]. Подібні міркування знаходимо також в приповідках, зафіксованих І. Франком: «Як умре дитина, то мала щербина, а як тато або мама, то велика яма» [15, с. 452], а також Є. Грицаком: «Склянок і дітей ніколи нема досить: склянки б'ються, а діти мруть», «Умерла дитина, та й кумівство пропало» [3, с. 95–96].

За народно-педагогічними приписами народження сина й доньки сприймалося по-різному. Зокрема, на Полтавщині говорили: «Коли багато дочок в батька – здирство, а коли сини, то весе-

ліше». Загалом східні слов'яни з появи сина раділи більше [9, с. 146].

Досліджуючи сімейне виховання східнослов'янських народів, етнограф З. Болтарович дійшла висновку, що в народній свідомості закріпився погляд на сина як на першого помічника батька, який своєю працею сприяє примноженню родинного майна, як на майбутнього годувальника сім'ї, на дочку ж – як на тимчасову гостю в ній, з якою, навпаки, пов'язані лише витрати [1, с. 17].

Це ставлення виразно помітно з народної приповідки: «Годуй сина для себе, а доньку для людей» [5, с. 43]. Український етнограф Є. Грицак зауважив, що народження в сім'ї лише дочок вважалося поганою прикметою, яку пов'язували з чарами, насланими на матір під час пологів [3, с. 100].

Аналізуючи сімейні стосунки східних слов'ян, етнографи ХІХ – початку ХХ століття зазначають: «Кожний господар дуже незадоволений, коли вродиться дівчинка. Відразу можна пізнати, що уродилося: коли господар веселий – то знак, що хлопець, а коли захмурений, а почухраєсь в голову, – то знак, що дівка» [5, с. 89]. Дівчину сприймали як об'єкт постійних видатків: «Для родини тоді таке явище прирівнювалося до справжнього лиха, незважаючи на заможність, батько, повторював: «Я себе сім разів зарізавав. Нема гірше, як самі дівки» [5, с. 123].

Є.Грицак, аналізуючи ставлення до статі новонародженого в народних повір'ях східних слов'ян, зазначає, що до дівчинки господар ставить одну пару кумів (до хлопчика – по дві і три) [3].

З огляду на більшу смертність дівчаток у давніх слов'ян хлопчики у сім'ях переважали. В одній із пісень, зібраних П. Киреєвським у першій половині ХІХ століття у Новгороді, йдеться: «Во славном во городе, в Киеве Жила-была молода вдова. У вдовушки было девять сынков, А дочка десятая <...>» [11, с. 53].

Очевидно, наведені приклади засвідчують прагматичний підхід східних слов'ян до повноти структури сім'ї з метою найефективнішого виконання покладених на неї функцій. Таке ставлення до дітей, яке випадало із загалом гуманістичних принципів народної моралі, слід пояснювати соціальними умовами, які відобразилися в педагогіці наших пращурів у поглядах на члена родини як на суспільно корисну особу відповідно до його працездатності.

У системі ціннісно-педагогічних орієнтацій східних слов'ян помітне місце посідають заборона і грішність переривання вагітності, адже, як вже зазначалось, народження і виховання дітей розглядалися народною педагогікою обов'язком кожної сім'ї.

У східнослов'янській виховній традиції дітогубство було найстрашнішим гріхом. Вважалося, що після смерті на жінку чекає страшна кара:

на тому світі вона вічно буде їсти своїх ненароджених дітей [6, с. 300].

Норми звичаєвого права визначали й контролювали поведінку вагітної жінки з метою застереження від народження дітей-калік. Система обрядів, повір'їв, замовлянь, заборон, прикмет спрямовувалась на створення сприятливого ґрунту для народження психічно та фізично здорових немовлят, а також на захист дітей з вадами.

У східних слов'ян використовували такі оцінки стосовно дітей із психічними вадами: «слабенькі», «дурненькі», «ненормальні», «примурки», «недоноски», «недородки», «недоносчі» [16], «несповна розуму» [16].

У народному побуті спостерігається негативне ставлення до калік, що виявлялося в насміханні, дражнінні та гонінні: «<...> Люди лаяли<...> Діти бігали з паличчям <...> сміючись <...> Дражнили <...>» [16].

Дражніння, за словами Г. Виноградова [2, с. 80], є своєрідною формою словесної агресії, певним способом висміювання (а отже – негативною соціальною поведінкою) певних фізичних чи розумових відхилень та правил поведінки.

У педагогіці східнослов'янських народів існувала й інша думка, що треба гуманно ставитися до дітей-калік, оскільки можна накласти біду на власну сім'ю або хтось з близьких родичів може народити таку ж дитину. Така протилежність пояснюється, мабуть, побутованим різного характеру повір'їв про каліцтво. У народних педагогічних уявленнях каліки, юродиві – це, насамперед, страдники, які розплачуються за скоєні гріхи матері, рідні. Такі люди, як вважав народ, вміли передбачати майбутнє [4].

Немовлят з фізичними вадами називали виродками (дітьми-страховищами, анормальними, із звичайними частинами тіла), одмінами (дитина з великою головою, з довгими руками й ногами, хвора на розм'якшення кісток) або упирями. Здебільшого їх старалися позбутися, бо вважали підкидьками нечистого замість викрадених ним людських дітей [4].

У народних уявленнях побутовала думка, що одним із засобів попередження фізичних та психічних вад дитини є відвертання від неї вроків: «Уродила, та не облизала» [5, с. 132]. Також не радили до дитини звертатися такими словами: «Моє бідне, нещасне», оскільки в майбутньому сказане могло здійснитися. З огляду на це існувала низка попереджувальних заходів під час зустрічі з дитиною: якщо дорослий мав карі очі, то повинен подивитися вгору і сказати: «Яке погане» – щоб не наврочити, подивитися спочатку на свої нігті [5, с. 133].

Як свідчать дані архівних джерел та окремих польових записів, існувало вірування про можливу підміну нечистою силою новонародженої людської дитини на свою – *погану* [5, с. 135], адже немовля

з моменту народження піддавалася негативному впливу як від людей, так і від представників міфологічного світу. Очевидно, що в основі цього вірування – неспроможність тогочасної медицини пояснити факт народження хворих дітей.

Висновки. Отже, у народних педагогічних уявленнях східних слов'ян основна функція сім'ї – це народження і виховання дітей як продовжувачів роду, які мають берегти, примножувати та транслювати родинну звичаєво-обрядову культуру наступним поколінням.

Характеристика впливу звичаєвого права на родинну педагогіку в контексті етнокультури східнослов'янських народів дозволила з'ясувати, що фактори (фізіологічні, соціальні, моральні), принципи, уявлення про допустиме й заборонене в сім'ї сприяли розвитку системи етнічних стереотипів, збереженню звичаїв та традицій.

Перспективою подальших розвідок є проблема переосмислення досвіду традиційних етнопедагогічних принципів, характерних для педагогіки східнослов'янських народів, у контексті сучасних підходів до розгляду цих питань.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Болтарович З. Традиції сімейного виховання. Народна творчість та етнографія. 1993. № 2. С. 16–17
2. Виноградов Г.Н. Детский фольклор и быт: программа наблюдений. Иркутск: Этнологическая Секция Восточно-Сибирского отдела Русского географического общества, 1925. Вып. III. 84 с.
3. Грицак Є. Дитина в українських народних повір'ях. Неопалима купина. 1995. № 5–6. С. 77–100
4. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Чернигов: Тип. Губ. земства, 1895–1899. Вып. I – III.
5. Етнографічний збірник / ред. В. Гнатюк. Львів: Наукове т-во ім. Т. Шевченка, 1914. Т. XXXV. 269 с.
6. Жмуд Н.В. Дитина як архетип етнічної культури українців. Наук. зап. Вінниць. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2008. Вып. 13. С. 297–302.
7. Зубрицький М. Село Мшанець Старосамбірського повіту: матеріали до історії галицького села. Записки НТШ. 1907. Т. 77. С. 155–156
8. Квас О.В. Розвиток ідей дитиноцентризму в педагогічній теорії та практиці (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.): дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Дрогобич, 2012. 465 с.
9. Коноваленко Г. О народной медицине Переяславского уезда Полтавской губернии. Этнографическое обозрение. 1891. № 2. С. 146–148
10. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки: навч. посібник / за ред. М.Г. Стельмаховича. К.: ІЗМН МО України, 1999. 357 с.
11. Песни, собранные П.В. Киреевским. Изданы Обществом Любителей Российской Словесности при Императорском Московском Университете. Вып. II,

ч. І. (Песни необрядовые). М.: Печатня А.И. Снегиревой, 1917. 125 с.

12. Побірченко Н.С. Пора дитинства в етнографічній спадщині членів українських громад (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). К.: Науковий світ, 2000. 199 с.

13. Радул О.С. Виховання дітей в процесі життєдіяльності давніх східних слов'ян VI – ХІІІ ст. (у пам'ятках і текстах): дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Кіровоград, 2014. 475 с.

14. Скутіна В.М. Традиції українського народу природоохоронного виховання і їх використання в сучасній школі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1994. 189 с.

15. Франко І. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (рецензія). Зібрання творів: у 50-ти томах. К.: Наукова думка, 1976–1986. Т. 37. 982 с.

16. Шаровкин И.С. Обычаи крестьян Печенежской волости Волганского уезда Харьковской губернии. Отдельные оттиски из «Харковского сборника» за 1896. Харьков, 1896.